

Abdülhak Hamid Tarhan (1852-1937)

2 Ocak 1852 tarihinde, İstanbul'un Bebek semtinde, Hekimbaşı Yalısı diye bilinen dedesi Abdülhak Molla'ya ait bir yalıda dünyaya geldi. Pembe yalı diye de adlandırılan bu yalı Abdülhak Molla'ya ağabeyi Mustafa Behçet Efendi'den kalmıştır. Yalı, aileye küçük gelmeye başlayınca Abdülhak Molla bu yalıya, biri orta büyüklükte diğeri, küçük olmak üzere iki yalı daha ilave etmiştir. (Hamid, bunlardan babasına tahsis edilen ortanca yalıda dünyaya gelmiştir.) Bahçesi Batılı tarzda düzenlenmiş bu yalı, padişahlar ve önemli devlet adamlarının zaman zaman ziyarete geldikleri dönemin meşhur bir yalısıydı.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın ailesinin İzmir taraflarında bir yerlerden Mısır'a gittiği daha sonraları buradan İstanbul'a geldiği söylenir fakat bunun doğruluğu henüz rivayetten öteye geçememiştir. Ailenin tarihi, Mehmet Emin Şükûhi Efendi ile birlikte bilinmeye başlar.

Mehmet Emin Şükûhi Efendi, Sultan III. Mustafa ve I. Abdülhamid'in hekimbaşlarından Hayrullah Mehmed Efendi'nin kızı Nefise Hanımla evlenmiştir. Böylelikle bu tarihten itibaren hekimlik mesleği, Hekimbaşılık rütbesiyle Şükûhi Efendi sülalesine geçmiştir. Aileye hekimbaşı denmesinin sebebi budur. Mehmet Emin Şükûhi Efendinin oğulları Mustafa Behçet Efendi ile Abdülhak Molla ve daha sonra torunu Hayrullah Efendi de hekimbaşılık yapmışlardır. Mehmet Emin Şükûhi Efendi'nin bir diğer oğlu da ulemadan ve Enderun'dan ve *Vekâyi-i Letâif-i Enderûniyye*'nin yazarı Hızır İlyas Efendi'dir.

Abdülhak Molla, Yahya Naci Efendinin kızı Hasenetullah Hanımla evlenmiştir. Hasenetullah Hanım, Ahmed Vefik Paşa'nın da halasıdır. Çiftin sadece bir çocukları olmuştur. O da Hâmid'in babası Hayrullah Efendi'dir.

Hayrullah Efendi, çok yönlü bir şahsiyettir. Reisületibba, devlet adamı, eğitimci, edip ve tarihçidir. Pek çok önemli görevlerde bulunmuştur. Gerek tıp sahasında gerekse başka sahalarda yazdığı epey bir eseri vardır. Bunlardan, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-yi Osmanlı* adlı on dört ciltlik eseri, en tanınmış ve kalıcı olanıdır. Yine *Lügat-ı Tıbbiyye*'si de ilk tıp lügati olması bakımından önemlidir. Ayrıca Türkiye'den Avrupa gidecek vatandaşlara yardımcı olmak için yazdığı "Yolculuk Kitabı" adlı seyahatnamesi de önemli başka bir çalışmasıdır.

Hayrullah Efendi, Çamlıca'da komşuları olan Kazazker Ferid Efendinin esircilerden satın aldığı, çocuğu olmadığı için evin kızı gibi muamele gösterdiği Münteha Hanım'la evlenmiştir. Münteha Hanım, Çerkez asıllı olup küçük yaşta iken esirciler tarafından kaçırılarak İstanbul'a getirilmiştir.

Hayrullah Efendi'nin Münteha Hanım'dan Fatma Fahrünnisa / Hayrünnisa, Abdülhalik Nasuhi, Neyyirünnisa, Abdülhak Hamid ve Mihrünnisa olmak üzere beş çocuğu olmuştur. Bunlardan Neyyirünnisa küçük yaşta vefat etmiştir.

Hayrullah Efendi Tahran elçiliği görevinde iken burada 22 Aralık 1886 tarihinde vefat etmiş ve 25 Aralık 1886 tarihinde de buraya defnedilmiştir.

Hâmid, ilk önce Bebek'te Köşk Kapısındaki mahalle mektebine, daha sonra Hisar Rüştüyesine devam etmiştir. Fakat buradaki eğitimleri sürekli olmamıştır. Daha çok hususi hocalardan dersler almıştır. Bunların arasında ölümüne mersiye yazdığı Hoca Tahsin Efendi ile Bahaeddin Efendi sayılabilir. Bahaeddin Efendi, Hamid'e gece gündüz altı sene ders vermiştir. Hoca Tahsin Efendi ise Hâmid'e Paris'e gitmesini söyleyen, onda felsefi düşüncenin oluşmasını sağlayan kişidir. Hâmid, bu iki hocasına şiirler de yazmıştır. Bir diğer hocası olarak yalıda Hâmid'e özel ders veren Evliya Hoca

da sayılabilir. Hâmid ondan Arapça Sarf ve Nahiv okumuştur.

Hâmid, 1862 yılında on yaşında iken eğitim almak için Paris'e gider. Burada "Hortus College" adlı özel bir okula verilir. Hâmid, ilk önce yatılı olarak başlar fakat daha sonra gündüzcü olarak devam eder. Hâmid, aralarında bazı Türk çocuklarının da bulunduğu bu okulda bir sene kadar okumuştur. Daha sona parasızlıktan dolayı İstanbul'a dönmek zorunda kalırlar. Burada öğrenmeye başladığı Fransızca'yı unutmamak için Bebek'teki Fransız mektebine verilir.

Hâmid, Tahran'a gittiğinde kendisi de bir şair olan elçiliğin yerli kâtiplerinden Mirza Şevket'ten Farsça, Daniş Efendiden Fransızca öğrenir. Hocası Bahaeddin Bey de gene buradadır. İran dönüşü yalısında kaldıkları Ahmet Vefik Paşa'nın kendi oğlu ve kardeşine ders veren Arapça öğretmeninin derslerine devam eder. Kalemde çalışırken Hacı Edhem Paşa-zade Kadri Bey ona hocalık eder. Hâmid, Kadri Beyden *Hüsn ü Aşk*'ı okur. Çamlıca'da komşuları olan Sami Paşa kendi çocukları ile birlikte ona *Hafız Divânı*'nı okutur.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın bu şekilde daha çok özel hocalardan ders almak suretiyle bir eğitim hayatı olmuştur.

Abdülhak Hâmid Tarhan, uzun süren hayatı boyunca bir kere nişanlanıp ayrılmış, dört kere de evlenmiştir. Nişanlanıp ayrıldığı kız Naciye Hanım'dır. Hanımları ise sırasıyla Fatma, Nelly, Cemile ve Lüsyen'dir.

Hâmid, ilk eşi Fatma Hanım'la 1872 yılında evlendi. Bu sırada Fatma Hanım 13, Hâmid ise 20 yaşındadır. Fatma Hanım, 1885 yılında 26 yaşında iken veremden vefat eder. Mezarı Beyrut'tadır. Hâmid'in sadece Fatma Hanım'dan çocuğu olmuştur. Bunlar Hüseyin ve Hâmide'dir.

Abdülhak Hâmid'in ikinci eşi Nelly Hanım'dır. Hâmid, onunla 1890 yılında evlendi. Evlendiklerinde Hâmid 38, Nelly Hanım ise 20 yaşındaydı. Nelly Hanım da Fatma Hanım gibi vereme yakalanmış ve 8 Şubat 1911 tarihinde akciğer vereminden ölmüştür.

Hâmid, Nelly Hanım'ı kaybettikten sonra İstanbul'a gelir. 1911 yılının yazında Cemile Hanım'la evlenir. Balayını geçirmek için bir otele giderler. Sabah, eşinin elbiselerini temizlemekte olduğunu gören Hâmid, buna çok kızar ve Cemile Hanım'dan ayrılır.

Hâmid'in dördüncü ve son eşi Lüsyen Hanım'dır. Hâmid, onunla 6 Mayıs 1912 tarihinde evlendi. Lüsyen Hanım, Belçikalı bir anne ile Fransız bir babadan Brüksel'de doğmuştur. Hâmid onunla Brüksel elçiliği sırasında tanışmış ve evlenmiştir. Bu sırada Hâmid 60, Lüsyen Hanım ise 19 yaşlarındadır. Sekiz sene evli kaldıktan sonra Lüsyen Hanım Hâmid'den ayrılarak bir İtalyan ile evlenir. Yedi sene sonra tekrar Hâmid'e geri döner. Vefatına kadar Hâmid'in yanında yer alır. Lüsyen Hanım, 17 Temmuz 1966'da vefat etmiş ve Zincirlikuyu'daki Hâmid'in mezarının yanına defnedilmiştir.

Abdülhak Hâmid Tarhan, sefir muavinliği, müsteşarlık, maslahatgüzarlık, elçilik, Ayan azalığı ve milletvekilliği gibi pek çok önemli resmî görevlerde bulundu. Bunlar tarih sırasına göre şöyledir:

1864 senesinde, mülâzemetle (stajyer olarak), Babiâli Tercüme Odasına girdi. Tahran'a gidene kadar burada çalıştı. Babası Hayrullah Efendi Tahran Sefareti Orta Elçiliğine atanınca onunla birlikte 1865 senesinde Tahran'a gitti. Burada 13 Temmuz 1866 tarihinde Tahran Sefareti İkinci Kâtipliğine atandı.

1867'de İstanbul'a geldi. 1867 - 1876 yılları arasında İstanbul'da, çeşitli kalemlerde çalıştı.

1876 senesinde Paris Sefareti İkinci Kâtipliğine atandı. 1878'de İstanbul'a döndüğünde bu görevinden azledildi.

1879'da Belgrat Sefareti Başkâtipliğine, 1880'de ise Berlin Sefareti Kâtipliğine atandı. Fakat bu görev yerlerine

gitmedi. Haziran 1881'de Poti Şehbenderliğine, Ekim 1881'de ise Golos Şehbenderliğine atandı. 1883'te ise Bombay Başşehbenderliğine atandı. 1 Nisan 1885'te Bombay'dan ayrıldı.

5 Aralık 1885'te Londra Sefareti Başkâtipliğine atandı. 24 Haziran 1888 tarihli irade ile bu görevinden azledildi. 14 Eylülde İstanbul'a geldi. Bir daha edebiyatla uğraşmayacağına dair söz vermesi üzerine, tekrar görevi kendisine iade edildi. Üç ay İstanbul'da kaldıktan sonra kasım ayında İstanbul'dan ayrıldı ve aralık ayında da Londra'ya ulaştı. 4 Ocak 1894'te Müsteşar Muavinliğine atandı. 28 Temmuz 1894 tarihinde Londra Sefareti Sefir Muavinliği görevine atandı.

1895'te Lahey Sefareti Orta Elçiliğine, 1897'de ise Londra Sefareti Müsteşarlığına atandı. Bu görevde iken kendisine maslahatgüzarlık vazifesi de verildi.

24 Mart 1908 tarihinde Madrid Sefaretine atandı. Fakat bu görevine başlayamadı. 6 Eylül 1908 tarihinde Brüksel Sefareti elçiliği görevine başladı. 21 Aralık 1912 tarihinde bu görevinden alındı.

4 Ocak 1914 tarihinde Meclis-i Â'yân azalığına atandı. 15 Mart 1339 (15 Mart 1923) tarihinde emekli olmak için başvurdu ve 1 Kasım 1922 tarihinden itibaren de emekli sayıldı.

1929 yılında İstanbul Milletvekili seçildi. Daha sonra 4. ve 5. dönemlerde de İstanbul milletvekilliği yaptı.

Bu görevlere bakıp Abdülhak Hâmid Tarhan'ın güzel bir resmi hayat geçirdiği zannedilebilir. Fakat onun memuriyet hayatı pek parlak geçmemiştir. Mesela, kalemlerde roman karalamakla vakit geçirmiş, yazısını bile düzeltme ihtiyacı hissetmemiş; Brüksel'de iken görev yerinde durmamış hep Londra ve Paris'e kaçmış; Âyan azası iken o karışık günlerde Almanya'ya gitmiş; milletvekilliği sırasında da bir kere en yaşlı kişi sıfatıyla Meclis'e başkanlık etmenin dışında bir şey yapmamıştır. Zaman zaman hakkında da şikâyetler olmuştur. Mesela, Hindistan Müslümanları bir daha buraya gönderilmesin diye Saray'a arzular yazmışlar, Londra büyükelçisi Rüstem Paşa, bir işe yaramıyor diye ondan şikâyetçi olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid, Abdülhak Hâmid Tarhan'ın memuriyet hayatında bir işe yaramadığını bilmesine rağmen ona yurtdışında böyle önemli görevler vermiştir. Bunun sebebi, Hâmid'i İstanbul'dan uzak tutup onun etkili muhalefet yapmasını önlemek içindir. Bu önemli görevleri de ona bir nevi sus payı olsun diye vermiştir.

Abdülhak Hâmid Tarhan, padişaha ve yönetime karşı muhalif taraftadır. Fakat muhalefetini ve siyasi mücadelesini eserleriyle yapma yolunu tercih etmiştir.

Abdülhak Hâmid Tarhan'ın piyeslerinin çoğunda bir zalim, müstebit ve onun karşısında da halkın sevdiği bir kahraman vardır. Bunlar Sultan Abdülaziz'e karşı Sultan V. Murad, Sultan II. Abdülhamid'e karşı Sultan V. Murad ve Midhat Paşa biçimindedir. Hâmid'in eserleri genellikle bu daire içerisinde cereyan etmektedir.

Abdülhak Hâmid Tarhan, dönemin hükümdarlarını rahatlıkla tenkit edebilmek, onlar hakkında söyleyeceklerini kolaylıkla diyebilmek için bu şekilde eserlerinin konusunu tarihten ve eserlerinin kahramanlarını da hükümdarlardan almıştır.

Hâmid'in, ilk eseri Tahran dönüşü yazdığı *Macera-yı Aşk*'tir. Eser, 1873'te basılmıştır. Daha sonra 1874'te *Sabr u Sebât*'ı bastırır. Bu eseri, Ahmed Vefik Paşa'nın tavsiyesiyle yazmıştır. 1875'te *İçli Kız*'ı bastırır. Bu eseri de Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı oyununu örnek alarak yazmıştır. Aynı sene içerisinde *Duhter-i Hindu*'yu da yayımlar. *Duhter-i Hindu* ile birlikte siyasi eserler de başlamış olur. Bu eserle birlikte Hâmid, alegoriye sığınarak devrini

ve hükümdarları tenkit etmeye başlar. Paris'te iken *Nesteren*'i yayımlar. (1877) Eseri, Corneille'in *Le Cid* adlı eserinden etkilenecek yazmıştır.

Hâmid'in bu şekilde toplam 24 tane tiyatro eseri vardır. Diğer tiyatro eserleri de basım tarihlerine göre şöyledir: *Nazife* (1876), *Tarık Yahut Endülüs'ün Fethi* (1879), *Tezer yahut Melik Abdurrahmani's-sâlis* (1880), *İbni Musa yahut Zatü'l-cemal* (1880), *Eşber* (1880), *Finten* (1898), *Zeynep* (1909), *Sardanapal* (1908), *Liberte* (1913), *İlhan* (1913), *Turhan* (1916), *Yâdigâr-ı Harb* (1917), *Tayflar Geçidi* (1917), *Abdullahü's-Sagîr* (1917), *Ruhlar* (1922), *Yabancı Dostlar* (1924-25), *Arzîler* (1925), *Cünûn-ı Aşk* (1925-26) *Hakan* (1935). Bunların hepsi basılmıştır. Vefatından önce yazıp bitirdiği *Kanuni'nin Vicdan Azabı* adlı eseri ise bütünüyle yayımlanmamış olup basılmayı beklemektedir. Hâmid'in tiyatro eserlerinin on beş tanesi manzumdur. Mensur olanlarının sayısı ise üçtür. Manzum mensur karışık olanları da vardır. Bunların sayısı da altıdır. Manzum olanlarının birkaç tanesi hece vezniyle yazılmıştır, geri kalanları aruzladır.

Hâmid, yayımlanmış ilk şiir kitabı olan *Sahra*'yı Paris dönüşü 1879 yılında bastırır. Kitaptaki şiirlerin birçoğunu Paris'te yazmıştır. Bazılarını ise daha önceleri yazmaya başlamıştır. Yurda döndüğünde bunlara birkaç tane daha ilâve etmiş, bazılarında da düzenlemeler yaparak eserini yayımlamıştır. 59 sayfa olan *Sahra*, Batılı tarzda 10 manzumeden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, "Hoş-nişinân", "Belde-güzîn", "Mu'tekif", "Mütehassir", "Ferahât-kâr", "Mütesadif", "Nevmid", "Mazi", "Davet" ve Ülfet'tir. Sahrada yaşayanların anlatıldığı "Hoş-nişinân" ile şehirde yaşayanların anlatıldığı "Belde-güzîn" şiirleri kitabın ismiyle ilgilidir, diğerleri değildir. "Mütehassir" daha önce *Duhter-i Hindu*'da yer alan "Tanaggum" manzumesinin geliştirilmiş şeklidir. Hâmid, "Ferahatkâr" ile "Mutekif" şiirlerini ise *Tezer* ve *Tarık* piyeslerinde de kullanmıştır. *Sahra*, edebiyatta büyük bir değişim yapar. Yeni edebiyatçıların hemen hemen hepsi bu eseri beğenir. *Sahra* döneminde büyük ses de getirir. Tenkit edenler olduğu gibi takdir ve taklit edenler de olur. Ve o tarzda şiirler yazanlar çoğalır. Bunlar arasında Namık Kemal, Rezaizade Mahmud Ekrem de vardır. Daha sonraki şairler ise Cenab, Fikret, Ali Ekrem onu takip etmişlerdir. Denilebilir ki bu eser sayesinde eski tarz bırakılıp yeni tarzda yazılmaya başlanmıştır. Şiir anlayışı değişmiştir. Bu bakımdan döneminde *Sahra*'nın tesiri büyüktür.

Hâmid'in, *Sahra*'dan sonra en önemli ve dikkat çeken şiir kitabı *Makber*'dir. Eser, 1885'te yayımlanmıştır. *Makber*, Hâmid'in şiirinde ikinci merhaledir. Hâmid, bu eseri ilk eşi Fatma Hanım'ın ölümü üzerine yazmıştır. Eserin mukaddimesi de kendisi kadar önemlidir. Türk nesrine büyük katkısı vardır. *Makber*'in başarısı hanımı yeni vefat eden birisinin taze duygularının ve ruh halinin çok güzel bir şekilde ifade edilmesidir. İsyân, kaderi tenkit, ölümü kabulleneme, feryat, iman, teslim, matem, ağlama, üzüme hepsi karışık bir şekilde eserde başarıyla verilmiştir.

Hâmid'in *Sahra* ve *Makber*'den başka 10 şiir kitabı daha vardır. Bunlardan *Belde* (Divaneliklerim), *Bunlar Odur*, *Ölü* 1885'te, *Hacle* 1886'da, *Kahpe Yahut Bir Sefilenin Hasbihali* 1886'da, *Baladan Bir Ses* 1912'de, *Validem* 1913'te, *İlham-ı Vatan* 1916'da, *Garam* 1923'te basılmıştır.

Hâmid, şiir kitaplarının yanı sıra bazı gazete ve dergilerde de şiirlerini yayımlar. 1876-1885 yılları arası onun sürekli şiir yazdığı bir dönemdir. *Sahra* ve *Makber* gibi onun tanınmasını kabul edilmesini sağlayan müstakil şiirleri de vardır. *Hazine-i Evrak*, *Gayret* ve *Servet-i Fünun* gibi dergiler onun şiirlerini sürekli yayımlamışlardır. Bu şiirler arasında "Kabr-i Selim-i Evvel'i Ziyaret", "Merkad-ı Fatih'i Ziyaret", "Külbe-i İştîyak", "Kürsi-i İstiğrak", Süleyman Nazif'in çok beğendiği "Fena" en başarılı olanlarıdır. Gazete ve dergilerde yayımlanmış bu şiirleri *Hep Yahut Hiç* adıyla 1982 yılında yayımlanmıştır.

Hâmid'in hayatında iken basılan son kitabı *Hakan*'dır. 1935'te basılmıştır. Ayrıca yakınlarına ve dostlarına gönderdiği mektuplarının bir kısmı, *Mektuplar* (1916) adıyla iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bunlar daha sonra ilave mektuplarla birlikte 1995 yılında yeni harflerle de basılmıştır. Hatıralarını ise ölümünden önce *İkdam* ve *Vakit* gazetelerinde yayımlamıştı. Bunlar da yine hatıralarını ihtiva eden "Rûznâme" ile "Eserlerimi Nasıl Yazdım" da ilave edilerek yeni harflerle 1994 yılında yayımlanmıştır.

Hâmid'in edebî hayatında Namık Kemal'in büyük etkisi vardır. Hâmid, ölünceye kadar ona bağlı kalmıştır. Kendisini onun talebesi görmüştür. Mektuplaşmalarında bu etki açıkça görülmektedir. Hâmid, Namık Kemal'in yapmasını istediği değişiklikleri eserlerinde uygulamıştır.

Hâmid, yerli ve yabancı şair ve edebiyatçılardan da etkilenmiştir. Mesela *Makber*'de *Hüsn ü Aşk* ve *Leyla vü Mecnun*'un epey bir tesiri vardır. Namık Kemal'den başka Ziya Paşa'nın da Hâmid'in üzerinde tesiri vardır. Bu tesir Hâmid'de Namık Kemal'de de olduğu gibi ömür boyu devam etmiştir.

Hâmid'in edebî hayatına ve sanatına etki eden faktörlerden birisi de onun muhitidir. İçinde bulunduğu muhit onu şairliğe meylettirmiştir. Muhiti ona adeta bir mektep olmuştur. Yetişmesinde okullardan çok muhiti etki etmiştir. Hâmid'in doğup büyüdüğü Hekimbaşı yalısı gerek kütüphanesi gerek sakinleri ve gerekse dışarıdan gelen misafirleri ile tam bir ilim ve edebiyat mahfiliydi. Yine Çamlıca'da komşuları olan Sami Paşa'nın konağı da bu bağlamda zikredilebilir. Hâmid'in böyle bir ortamda yetişmesi şiire ve edebiyata olan kabiliyetinin inkişafına büyük bir fayda sağlamıştır. Bu aile muhitinin tesiri Hâmid'in hayatında ve eserinde hep görülür.

Hâmid'in aile çevresi de hep yüzünü Batı'ya çevirmiş, oralarla temas içerisinde bulunmuş kişilerden oluşmaktadır. Bu yüzden Hâmid, tamamen yeni düşünceler ve Batı edebiyatıyla iç içe bir ortamda bulunmuştur. Ayrıca küçük yaşta okumak için yurt dışına gitmesi, Fransızca öğrenmesi, yine memuriyetleri sebebiyle yurt dışında bulunması onun Batıyla temasını sağlamıştır. Bunun neticesi olarak Türk edebiyatında yeniliği uygulamıştır. Mesela *Sahra*'yı Corneille, Racine, Musset bilhassa Victor Hugo ve Voltaire ve Moliere gibi şairleri tanıdıktan sonra yazmıştır. Çevresi ve bu saydığımız faktörler olmasaydı o da eskinin içerisinde kalabilirdi.

Abdülhak Hâmid Tarhan, 13 Nisan 1937 tarihinde vefat etti. Mezarı İstanbul Zincirlikuyu'daki Asrî Mezarlığındadır. Buraya ilk defnedilen kişidir. Cenaze törenine büyük bir katılım olmuştur.

İhsan SAFİ

KAYNAKÇA

AKINCI, Gündüz, **Abdülhak Hâmit Tarhan, Hayatı, Eserleri ve Sanatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.

BİNGÖL, Ulaş, **Deha ile Sahte Bir Put Tartışmaları Arasında Abdülhak Hâmid Tarhan**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2020.

ENGİNÜN, İnci, "Abdülhak Hâmid Tarhan", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhak-hamid-tarhan> (19.10.2023).

ENGİNÜN, İnci, **Abdülhak Hâmit**, Timaş Yayınları, İstanbul 2001.

SAFİ, İhsan, "Makber (Abdülhak Hamit Tarhan)". **Türk Edebiyatı Eserler**

Sözlüğü, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/makber-abdulhak-hamit-tarhan>. [Erişim Tarihi: 19 Ekim 2023].

SAFİ, İhsan, “Sahra (Abdülhak Hamit Tarhan)”. **Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü**, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/sahra-abdulhak-hamit-tarhan>. [Erişim Tarihi: 19 Ekim 2023].

SAFİ, İhsan, “Abdülhak Hâmid’in Hayat Hikâyesi”, **Abdülhak Hâmid ve Makber**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı, İstanbul 2012.

SAFİ, İhsan, “Eskiler (Şiir ve Nesir)”, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Editör, Alim Gür, Ertan Engin, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.

SAFİ, İhsan, **Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Tiyatro Eserleri üzerine Bir Okuma: Hükümdarlar**, Kurgan Edebiyat, Ankara 2022.

SAFİ, İhsan, **Altın Suyuna Batırılmış Bir Hayat**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

SAFİ, İhsan, **Hâmidname**, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2006.

TANPINAR, **Ahmet Hamdi, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 5. bs., Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982.

TANSEL, Fevziye Abdullah, “Makber’de Leylâ ve Mecnun ile Hüsn ve Aşk Tesirleri”, **Hâmidname**, Haz., İhsan Safi, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2006.

29/03/2025 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/abdulhak-hamid-tarhan-1852-1937/?pdf=6825> adresinden erişilmiştir